

ORCID 0000-0002-1178-9524
AYŞƏN İBAD QIZI ŞİRİNOVA
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov, 134

MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ TƏSDİQLİK EFFEKTİNİN QÜVVƏTLƏNDİRİLMƏSİNDƏ REMATİK İNKARLIQ ƏSAS VASİTƏ KİMİ XÜLASƏ

Məqalə rematik inkarın təsdiqlik effektinin intensivliyinə təsirindən bəhs edir. Faktiki materialı nəzərdən keçirdikdə müşahidə edirik ki, müqayisə olunan hər iki dilin (müasir ingilis və Azərbaycan dilləri) sistemində əsas yeri tutan və universallıq təşkil edən inkarlıq kateqoriyasının kontrastda təkə bir zonanın (sahənin) deyil, həm də kontekst daxilində təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsində xüsusi rola malikdir. Rematik inkarlığın təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsində parallel olaraq prosodik vasitələr də xidmət edir. Prosodik vasitələr rematik inkarın reallaşmasında əsas rol oynayır. Rematik inkarın təsdiqlik effektini intensivləşdirmə səviyyəsi müqayisə olunan hər iki dilin dil sisteminin quruluşu ilə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: təsdiqlik effekti, rematik inkarlıq, kontekstdaxili inkarlıq

Dilçilik ədəbiyyatlarından da məlumdur ki, kontrasta, qarşıdurmaya əsaslanan rematik inkarlıq yalnız cümlənin müəyyən bir zonasını (sahəsini) inkarlaşdırmaqla inkarın qüvvətləndirilməsinə heç də xidmət etmir, eyni zamanda bir çox hallarda təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsinə, xüsusi nəzərə çarpdırılmasına gətirib çıxara bilər. Əlbəttə, burada linqvistik vasitələrlə bir sırada prosodik vasitələrin işlənməsi də bu sferada ayrıca əhəmiyyətə malikdir. Müxtəlif sistemli ingilis və Azərbaycan dillərində inkarlıq və təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsi və zəiflədilməsi vasitələrinin müqayisəli-tipoloji planda, təbii olaraq sistem vahidləri ilə əlaqəli şəkildə öyrənilməsi önəmli əhəmiyyət daşıyır. Çünki istər canlı ünsiyyət olsun, istərsə də yazılı ünsiyyət, fərq etməz, ünsiyyət zamanı onun effektivliyi və təsirliliyi seçilmiş ifadələrin özlərinin semantikasını, onların əlaqəliliyi ilə yanaşı müəyyən prosodik vasitələrin də kommunikasiya prosesində özünəməxsus yeri olması danılmazdır.

Dilçilik ədəbiyyatlarında inkarlığın, həmçinin təsdiqliyin dərəcələnmə, çalarlıq imkanlarından bəhs olunduğuna rast gəlinir. Bu sahədə tədqiqat aparmış dilçilərdən biri də S. Abdullayevdir. S. Abdullayev yazır ki, bir universal qanunauyğunluq kimi bütün dillərdə inkar yönü fikrin maksimallaşdırılması optimal intensivlik həddində təqdim olunması “ümumiləşdirmə” anlayışı ilə bilavasitə bağlıdır. “Ümumiləşdirmə” və “qətilik” semaları ilə inkarlıq semasının üzvi əlaqə və vəhdətdə tez-tez reallaşması da məhz bununla əlaqədardır. Təsadüfi deyildir ki, ümumiləşdirmə və qətiləşdirmənin həcmi, bunların daxili miqyasları, zaman və məkana görə yayılma

intensivliyi inkarlaşdırmaq effektinə bilavasitə təsir göstərir və bu parametr daxilində nisbi dərəcələnmə imkanı yaradır [1, s.117].

Bu fikirlərlə razılaşmamaq mümkün deyildir, ona görə ki, bizim tədqiqatda müqayisə olunan dillərin hər birində belə proses vardır və hər iki dildə (İngilis və Azərbaycan dillərində) mütləq şəkildə ekspressivlik, qətilik ifadə edən *never - heç vaxt, heç zaman, absolutely, categorically - qətiyyəən, at all - əsla* kimi söz və ifadələr vardır ki, onlar inkarlığın ifadəsi baxımından dərəcələnmə, təcrid ifadə etməklə yanaşı intensivləşdirici kimi çıxış edirlər.

She did not know it at all. - O bunu əsla bilmirdi.

I have never been to London. - Mən Londonda əsla (heç vaxt) olmamışam.

It's absolutely impossible. - Bu qətiyyəən mümkün deyil.

They don't know me at all. - Onlar məni qətiyyəən tanımurlar.

İnkarlığın qüvvətləndirilməsindən bəhs edərkən A.Aslanov Azərbaycan dilində olan vasitələri belə səciyyələndirmişdir. A.Aslanov qeyd edir ki, inkarlığın qüvvətləndirilməsi inkar ədatlarının heç, əsla (qəti), qətiyyəən işlədilməsi nəticəsində cümlədə ifadə olunan inkarlıq qüvvətlənir. Bu ədatlar, əsasən, xəbərdən əvvəl gəlir.

İkincisi inkar sözlərinin və ya inkari xəbərlərin təkrar edilməsi ilə inkarlıq qüvvətlənir, üçüncüsü – andın işlənməsi ilə inkarlıq qüvvətlənir, dördüncü – inkarlıq intonasiya vasitəsilə qüvvətlənir.

İnkarlığın qəti olmasını danışmaq zamanı intonasiya vasitəsi ilə də ifadə etmək mümkündür. Danışan şəxs müəyyən emosional vəziyyətlə əlaqədar olaraq inkarlıq ifadə edən sözü daha yüksəkdən xüsusi intonasiya ilə deyir. Məsələn,

Dedim ki, getməyəcəyəm Onu bir dəfəlik bil ki, istəmirəm.

Həmin cümlələr də *getməyəcəyəm, istəmirəm* inkar formalı sözlər daha yüksək intonasiya ilə deyildiyindən inkarlıq daha qəti, tam məzmun qazanmışdır [2, s.46].

Bu fikirlərin hər biri dəyərlidir və eyni zamanda burada işlədilmiş “bir dəfəlik” sözünün də funksional-üslubi əhəmiyyətini də unutmamaq olmaz, çünki “bir” sözü başqa hallarda da “heç bir vəchlə”, “heç bir zaman” və başqa ifadələrlə də işlədilərək inkarlıq effektini qüvvətləndirir.

Bütün gətirdiyimiz sitatlarla yanaşı hesab edirik qeyd etdiyimiz məsələləri kontekst daxilində təhlil etmək daha doğru olardı. Bir tərəfdən “kontekst” sözü – termini çox geniş və müxtəlif mənalarda özünü göstərir. Vurğulamaq istərdik ki, istənilən kontekstin semantik strukturunu yaradan dəqiqləşdirici elementləri mənə münasibətdə müxtəlif şəkildə funksiya yerinə yetirə bilər. Kontekstin nüvəsi onları bir-birindən ayıra bilir, digər tərəfdən isə kontekst vasitələri (elementləri) öz növbəsində mürəkkəb və çoxkomponentli olduğundan inkarlıq da kontekst daxilində – mətnə fərqli formada özünü göstərir.

Təbii olaraq hər bir söz və söz birləşməsinin həqiqi mənası ilə yanaşı kontekstual mənası da ola bilər. Bəzi hallarda kontekstlərdə inkar mənə birbaşa deyil dolayısı yolla təsdiqin prizmasından verilə bilər. Bu vəziyyətdə inkar kommunikativ baxımdan qrammatik inkara nisbətən semantik cəhətdən daha böyük həcmə malik ola bilər. Burada bir növ səbəb-nəticə əlaqəsinin də rolu olur və bu haqda əvvəlki yarımfəsillərdə bəhs etmişik.

So our position was suddenly changed. A moment ago we were firing at the enemy from the loop-holes of the log-house, and the enemy was in the open. Now we were open to the enemy and could do nothing against the pirates. The log-house was full of smoke, and may be that saved us, because the pirates could not see us well in the smoke. Cries and blows, smoke and pistolshots! [4, s.86].

Bizim vəziyyətimiz qəflətən dəyişdi. Bir qədər əvvəl biz mazqaldan düşməyə ağacdan tikilmiş daxmadan atəş açırdıq və düşmən açıqlıqda idi. İndi isə biz açıqlıqda idik və quldurlara heç nə edə bilmirdik. Daxma tüstü ilə dolu idi, ola bilsin bizi xilas edən elə bu oldu, çünki quldurlar bizi tüstüdə yaxşı görə bilmirdi. Qışqırıqlar, zərbələr, tüstü və silahların atəşi!

Nümunə gətirdiyimiz mətn parçasında bir tərəfdən öncə qeyd etdiyimiz kimi vəziyyətin qəfildən dəyişməsi, onların quldurlara qarşı heç nə edə bilməməsi qəti surətdə inkar olunsada səbəb-nəticəyə əsasən onların olduğu daxmada həddindən artıq tüstünün olması səbəbindən quldurların onları görə bilməmi verilib və nəticə olaraq quldurlar onları məhv edə bilməyi, baxmayaraq təsvir olunan situasiyada onlar açıqlıqda olublar və beləliklə rematik inkarlıq təsdiqlik effektinin qüvvətlənməsinə (yəni onların salamat qalmasına) vasitə kimi çıxış etmişdir. Bir daha vurğulamaq istərdik ki, quldurlara qarşı heç nə edə bilmədikləri halda daxmanın tüstü ilə dolu olması onların sağ qalması effektini göstəricisidir.

Həlimə heç cür islahat olmurdu. Onun nifrəti də, sevgisi də çılğın idi. Heç nəyə məhəl qoymadan sevvək, sevgisi mənəvi sərhədi keçən kimi məhv olacaq. Bu məhəbbət, odla oynamaq qədər qorxulu idi. O özü dəlicəsinə sevdii kimi, hətta ondan zəhləsi qaçan adamı belə onu sevmək tilsiminə sala bilərdi. Onun sevgisi aqrəb sancmağına bənzəyirdi. Zəhərini boşaldan kimi cizmən ölgün düşür. Həlimə bu zaman yazıq bir məxluqa çevrilir. İnsanlar ilıq mühiti sevmirlər. İfrat, qəddarlıq və ya ifrat mütilik!... [3, s.40].

Görünən odur ki, nümunə gətirdiyimiz mətn parçasında birinci cümlə iki qat inkarlıq vardır, sonra isə “heç nəyə məhəl qoymadan” inkarlığı verilib, lakin bu qədər qüvvətləndirici rematik inkarlıq olmasına baxmayaraq, “belə bir məhəbbətin odla oynamaq” kimi təsdiqliyi də verilib belə bir vəziyyətdə hətta ondan zəhləsi gedən adamı öz məhəbbət tilsiminə sala biləcəyi təsdiqliyi həmin mətnin əvvəlində verilmiş qəti inkarlığın situasiyada tam təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilmiş effektidir və eyni zamanda mətn qapanarkən “İnsanlar ılıq mühiti sevmirlər” ifadə olunmaqla kontekstin daha yeni bir informasiyaya aid olacağına bir növ işarədir və “qəddarlıq və mütilik”in ifrat ola bilməsi fikri yenidən “ılıq mühitin sevilməməsini” ön plana çəkir və təsdiqlik-inkarlıq təzadı bir-birinə müəyyən dərəcə qovuşur, başqa sözlə qoşa qanad kimi bir-birini əvəzləyir.

He never comes late. Walk in front of me, but don't walk on the grass, walk in front of me, not on the grass (Carter).

Never in his life had he heard such a speech (Carter).

Göründüyü kimi bu cümlələrdə inkarlıq ifadə olunub və qətilik vardır, digər tərəfdən hərəkətlərin icra olunması üçün cümlələr təkrarlanır və bu təkrarlar rematik inkarlığın intensivləşdirilməsini təmin edir. Sonuncu cümlədə isə cümlədə inversiya

hadisəsi vardır və bununla da ötürüləcək informasiyanı daha dəqiq və tez informasiya qəbul edənə çatması üçün həmin vasitədən istifadə olunub və rematik inkarlığın təsdiqlik effektinin gücləndirilməsində vasitə kimi iştirak edir.

Öz sözündən nə qızardı, nə saraldı, nə də baxışlarını yana çəkdi (M.İbrahimov).

Bu cümlədə əslində xəbərlər (predikat) formasına görə təsdiqdədir, lakin “nə”nin təkrarlanması bütövlükdə kontekstin inkar olmasını göstərir.

İnkarlıqdan bəhs edərkən A.Aslanov qeyd etmişdir ki, dilimizdə inkarlığı ifadə etmək üçün ən çox işlənən sintaktik vasitələrdən biri də inkar bağlayıcısıdır. Nə inkar bağlayıcısı bütün əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan cümlə üzvləri ilə işlənir və onlara inkarlıq məzmun verir [2, s.32].

Bizim nümunə gətirdiyimiz cümlədə “nə” inkar bağlayıcısı feildən əvvəl gəlib və feilə inkarlıq məzmunu veribdir. Yeri gəlmişkən bir məqamı da vurğulamağımız yerinə düşərdi. Bu kontekstdə qeyd etdiyimi rematik inkarlıq təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsini o səviyyədə ifadə etmişdir ki, heç nə əlavə etmək mümkün deyil, belə ki, sözü dilinə gətirən adam necə vəziyyətdə həmin kəlməni işləmişdisə sözdən əvvəl və sözdən sonra, özünü elə aparmışdır ki, sanki o hansısa söz deməyib, susub dayanıb və bu da bir daha həmin inkarlığın təsdiqlik effektinin tam, qətiyyətli gücləndirilmiş formasıdır, desək, yanılmazıq.

Qurana and olsun, başımı qaşımağa macal tapmıram (Ə.Vəliyev).

Bəzən dildə inkarlığın qətilyini ifadə etmək üçün and içirlər və bununla da inkarlıq effektinin gücləndirilməsinə nail olunur. Bir qədər öncə A.Aslanovun bölgüsünü vermişdik, orada üçüncü bənd andinə işlənməsi ilə inkarlığın qüvvətləndirilməsi verilmişdir. Bizim bu cümlədə də müqəddəs kitaba and içilməsi ilə informasiyanı ötürən şəxs hərəkətinin inkarını qüvvətləndirilmişdir.

İndi Kürün başına elə oyun açmışıq ki, heç əyilib keçməyə də imkan yoxdur (İsmayıl Şıxlı).

Bu cümlədə “heç” sözünün işlənməsi bir inkarlıq, digər tərəfdən cümlənin predikatı da inkardadır və həmin inkarlıq əslində “Kürün başına açılan oyun”un təsdiqlik qüvvətləndirilməsinin göstəricisidir.

I know I'll never go to that terrible Treasure Island again. The worst dreams I have are when I see the pirates, and hear their songs, or when I hear the voice of Silvers parrot, Captain Flint, crying, “Pieces of eight! Pieces of eight!” [4, s.130].

Bilirəm ki, mən bir daha heç zaman o qorxulu “Xəzinə adasına” getməyəcəyəm. Ən pis yuxu mənim üçün piratları (quldurları) görmək, onların mahnısını eşitmək və yaxud Silversin tutuquşunun Kapitan Flint, deməsi və “səkkiz parça! Səkkiz parça!” qışqırmasıdır.

Bu kontekstdə də ikiqat inkarlıq qətiyyət bildirməklə yanaşı, həmin cümlədən sonra gələn cümlələrin təsdiqliyini bir qüvvətləndirir və bununla da rematik inkarlığın təsdiqlik effektinin intensivləşdirilməsinə qüvvətləndirilməsinə vasitəçilik rolunu ifadə edir və kommunikasiyanın rəvan alınmasını bir növ asanlaşdırır və ötürülən informasiya qəbul edilən tərəfindən asanlıqla başa düşülür, yəni həmin şəxsin Xəzinə adasına getməyəcəyi bir tərəfdən göstərilirsə, digər tərəfdən

getməməsinin səbəbi də implisit olaraq ifadə olunur və təsdiq olunur ki, tutuquşunun səsi, quldurların mahnısı bunun həyatında arzu olunmaz bir rüyadır, həmçinin tutuquşunun qışqırığı məhz inkarlığın təsdiqlik effektidir.

Nümunələrdən də görüldüyü kimi zaman və məkana görə də intensivlik rematik inkarlıqda mövcuddur və geniş kontekstdə insan həyatında təzahür edir və insanın bütün təcrübəsi ilə bəzi hallarda istisna olunan inkarlaşdırma və istisna düşməsi də eyni məntiqi-semantik mexanizmə əsaslanır. Elə olmasaydı “*never go to that terrible Treasure Island again*”-dən sonra digər fikirlər meydana gəlməzdi.

Bütün bu qeyd etdiklərimiz-ə əsasən görmək olurn ki, həm təsdiqlik həm də inkarlıq bu və ya digər dil vasitələri ilə intensivləşdirilir və yaxud qüvvətləndirilir. Dilçilik ədəbiyyatlarında da qeyd olunduğu kimi dilçilər arasında vahid fikir yoxdur, o mənada ki intensivləşdirməyə (qüvvətləndirməyə) nə aid ola bilər: inkarlığın mənası və yaxud inkarlığı ifadə edən vasitə nəzərdə tutulur. Güman etmək olar ki, inkarlıq və təsdiqlik hər bir dildə müxtəlif dərəcəli ekspressivliklə ifadə oluna bilər. Əlbəttə, inkarlığın gücləndirilməsini bir vasitə kimi hesab etmək olar və bu da bu və ya digər dərəcədə cümlənin inkar məzmunlu olmasına gətirib çıxarır.

Biz də bu məsələni müqayisə etdiyimiz dillərdə nəzərdən keçirdiyimiz zaman ingilis dilində “never, nothing, nowhere” sözləri işlənən cümlələrin predikatının təsdiqdə olmasına baxmayaraq məzmun və bütövlükdə cümlə inkar olunur və rematik inkarlıq, təsdiqlik effektinin qüvvətləndirilməsinə gətirib çıxarır, Azərbaycan dilində isə qətilik ifadə edən inkarlıq cümlələrdə “heç” sözü işlənilərkən həmçinin predikat da inkarda işlənilir və iki qat inkarlıq yaranır, ancaq nə inkar bağlayıcısı təkrarlanarkən predikat təsdiqdə olmasına baxmayaraq məzmun bütövlükdə inkar səciyyəsi daşıyır.

Ümumiyyətlə, biz inkarlığı tam mənada kontekst daxilində nəzərdən keçirdik və intensivliyin müxtəlif cəhətlərini açıb göstərməyə çalışdıq. Kontekst daxilində nə zaman inkarlığın nəticəsinin təsdiqlik effektini gücləndirməsinin əvvəlki yarımfəsillərdə və bu yarımfəsildə də necə baş verməsini nümunələr əsasında hər iki dilin materialı əsasında təhlil etdir. Bir məsələni də xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik ki, təsdiqlik və inkarlıq qoşa qanad kimidir və eyni zamanda intensivləşdirmə (qüvvətləndirmə də) heç zaman təcrid olunmuş səviyyədə araşdırıla bilməz ona görə ki, dil bir sistemdir, struktura malikdir belə olduğundan hər bir araşdırılan məsələ struktur və sistem daxilində təhlil olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, S.Ə. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası / S.Ə Abdullayev. – Bakı: Maarif, – 1998. – 279 s.
2. Aslanov, A. Azərbaycan dilində qrammatik kateqoriyalar / A.Aslanov. – Bakı: – 1985.
3. Əlibəyov, C. Dözümlü məhəbbət / C.Əlibəyov. – Bakı: Yazıçı, – 1978. – 311 s.
4. Stevenson, R.L. Treasure Island / R.L.Stevenson. – Moscow: “Prosvesheniye”, – 1981. – 143 p.

А.И.Ширинова

**Частное отрицание как основное средство укрепления эффект
подтверждения в современном английском и азербайджанском языках**

Резюме

В статье рассматривается влияние частного отрицания на интенсивность эффекта подтверждения. Рассматривая фактический материал, мы замечаем, что особую роль в усилении эффекта подтверждения имеет категория отрицания, занимающая главное место в системе обоих сравниваемых языков (современного английского и азербайджанского языков) и составляющая всеобщность не только в одной зоне (поле), но и в контексте. Параллельно просодические средства служат усилению утвердительного эффекта частного отрицания. Просодические средства играют ключевую роль в реализации частного отрицания. Уровень усиления утвердительного эффекта частного отрицания тесно связан со строением языковой системы обоих сравниваемых языков.

Ключевые слова: эффект подтверждения, частное отрицание, контекстуальное отрицание

A.İ.Shirinova

**The particular negation as the main means of strengthening the
affirmation in modern English and Azerbaijani languages**

Summary

The article examines the influence of particular negation on the intensity of the confirmation effect. Considering the factual material, we notice that the category of negation plays a special role in enhancing the effect of confirmation, which occupies a major place in the system of both languages being compared (modern English and Azerbaijani) and constitutes universality not only in one zone (field), but also in context. In parallel, prosodic means serve to enhance the affirmative effect of particular negation. Prosodic means play a key role in the implementation of particular negation. The level of strengthening of the affirmative effect of particular negation is closely related to the structure of the linguistic system of both languages being compared.

Key words: affirmation effect, particular negation, contextual negation

Rəyçi: dos. Amil Muzəffər oğlu Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur